

LUCRETIANA

(Ad v. 1, 146 ss; 3, 658 ss; 5, 476)

Iako se tekst speva Lukrecijeva obrađuje stolećima, on još uvek sadrži mnoge nerešene probleme. To važi, dakako, za većinu antičkih pisaca, ali je slučaj Lukrecijev otežan time, što je njegov spev izdat nesumnjivo tek posle njegove smrti, još nedovršen; što su ga — i pored izdanja Valerija Proba sredinom 1 v. n. e. — mnogo manje obrađivali antički filolozi nego tekst *Eneide*, a i *Farsalije*, koje su imale sličnu sudbinu; što je pogotovu u srednjem veku bio daleko od ugleda epa Vergilijeva, koji je i tada visoko cenjen kao izraz rimske imperijalističke mistike — dok je Lukrecije prošao kroz srednji vek takoreći ilegalno, zaklonjen i sačuvan samo svojim divnim pesničkim oblikom; i najzad, što iznosi misli često strogo filozofske, jezikom koji nije bez arhajskih tvrdoća. Srednjevekovni prepisivači koji su nam sačuvali tekst stajali su stoga često bespomoćni pred velikim brojem stihova; a ponekada su i naši ne mnogobrojni rukopisi oštećeni materijalno, slučajem. Tim je veća zasluga renesansnih pionira u izdavanju Lukrecija, Avancija, Marula, Pontana i mnogih drugih, a više svih Lambina, koji su udarili temelj sanaciji njegova teksta, i dali veliki broj odličnih emendacija koje i danas stoje kao čvrsta podloga kasnije kritike. Ti ljudi, obrađujući tekst Lukrecijev, stvarali su i ideološki važno delo: iz Lukrecija potekao je prvi talas materijalizma u filozofiju renesansa, počeo prvo da modifikuje njen platonizam, a zatim da unosi u nju — više svih u delu Erunovu — svest o beskrajnosti i jedinstvenosti i materijalnoj prirodi kosmosa, i da je razvija u sve dosledniji materijalizam Gasandija i Spinoze. Istorija teksta je tako tesno vezana sa istorijom idejnog uticaja; a to je naročito plastično izraženo u 19 v., samo što je tada osnivač modernog naučnog materijalizma, K. Marks, svojom disertacijom o Epikuru za nekoliko godina prethodio Lahmanovu izdanju Lukrecija (1850), tako važnom za modernu kritiku. Lahmanov tekst značajan je po tome što je težište postavio isključivo na dva, svakako najbolja, rukopisa, na lajdenške rukopise O i Q, i što je dao mnogo dobrih emendacija; ali on pati od preteranih smelosti i drugih mana koje su naročito istakli Francuzi („le ton impéieux et prophétique de Lachmann“, „son insolence arrogante“ — Ernu)

i Englezi („little interest in the philosophy of the poem“, „an arrogant insistence on principles of Latin usage“ — Bejli), dok ga Nemci, i sam Dils, hvale većinom bez rezerve. Ali ubrzo njega je u svome izdanju korigovao vrlo učeni i razumni Manro; i još više no Lahmanov, njegov tekst iz godine 1864 značajan je i za današnja izdanja. Tu značajnost karakteriše i činjenica što je njegovo četvrto izdanje (iz godine 1866) preštampano 1920 u dva toma (*Munro's Lucretius*). Uz to, Manro je ponovo proširio i rukopisnu bazu teksta, koju je Lahman bio previše suzio, svodeći je na cigla dva lajdenska rukopisa. Poslednje decenije 19 v. (vide Uzenerova *Epicurea*) i počinje izdavanje herkulanskih svitaka, tako da filozofska materija speva postaje sve jasnija; epohalna izdanja Lukrecija tada međutim ne izlaze (Đusani; Briger; Hajnceovo izdanje treće knjige sa komentarom). Početkom 20 v. počinje nov niz značajnih izdanja, i tada pručavanje Lukrecija i opet koinciduje sa velikom epohom materijalizma, a i novog prirodnjačkog atomizma: 1907 počinju Merilova, 1916 Ernuova, 1898 Bejljeva izdanja; 1923 izlazi izdanje Dilsovo; 1934 Martinovo, 1942 izdanje Leonarda i Smita. Skoro svi oni daju i prevode i komentare¹). Veliki latinist Ernu radi ponekad i suviše spontano, a u novim izdanjima slabo se vraća na pojedinosti; ali srećom njemu mahom već pri prvom prilaženju tekstu dolaze odlična rešenja. Dils spaja iscrpno poznavanje filozofske materije sa brižljivim studiranjem rukopisa i daje najpotpuniji kritički aparat; Bejli, vrlo brižljiv i savestan, odličan poznavalac antičkih atomista, rezimuje u svome najnovijem izdanju u tri toma (1947 — skoro 50 godina iza njegova prvog izdanja) rad decenija, da ne kažemo, stoleća — mada sa preterano konservativnim odnosom prema tekstu, i sa aparatom koji zaostaje iza Dilsova. Sovjetski naučnici daju uglavnom prevod; Petrovski daje uza svoj prevod i latinski tekst (1936, 1945), ali bez aparata; u drugom tomu koji je Akademija Nauka SSSR posvetila Lukreciju (1947) on daje malu studiju o problemima teksta, i bavi se njima i u svome neopširnom komentaru; međutim, težište je i kod njega očevidno na prevodu, koji je odličan²).

Ovo je najkraći mogući pogled na filološke obrade speva Lukrecijeva, kritikom teksta, prevodom, komentarima, ali je dovoljan da pokaže koliko su ga neumorno obrađivali naučnici kroz stoleća. A ipak su, kako rekosmo, ostali u njemu mnogi nerešeni, a i poneki skoro nerešivi problemi. Tu je u prvom redu principsko pitanje mogućnosti transpozicije stihova, pitanje koliko su u tome mehanički grešili obični prepisivači, a koliko su se svesno ogrešili eventualni interpolatori — jer kod Lukre-

¹) Merila, Martina i Leonarda i Smita nažalost nisam mogla dobiti, kao ni komentar Ernu i Robena.

²) 1939 izašao je korektan hrvatski prevod od M. Tepeša.

cija se pretpostavlja *interpolator philosophus* i čak *interpolator irrisor*. Prvo mesto na koje želim da upozorim je 1, 146—48:

Hunc igitur terrorem animi tenebrasque necessesst
 Non radii solis neque lucida tela diei
 Discutiant sed naturae species ratioque.

To su stihovi koji se ponavljaju u spevu, ali ne kao slučajna dubleta no kao „aksiom“ teorije — po Manrou, *the keystone of Epicurean physics*. Bejli u svom izdanju¹⁾ govori iscrpno o ovakvim stihovima i pokazuje kako se neki od njih u toku speva razvijaju u širu sliku, na pr. navedeni stihovi još u 2, 59—61 i 3, 87—93 (i 35—41); u 1, 146—48 su u najkraćem obliku. Međutim, tu je njihovo mesto u rukopisnoj tradiciji besumnije pogrešno; njihovo pravo mesto bilo bi, po mome uverenju, neposredno iza 135, kao što su videli već i neki raniji izdavači i komentatori, na pr. Manro. Ali oni se mahom trude da objasne nezgodu slobodnim nadovezivanjem na raniji, prekinuti tok misli; tako Bejli, prema K. Bihneru, govori o „suzpenziji misli“ kod Lukrecija²⁾. Toga verovatno ponegde ima, ali ovde se nasilno primenjuje. Samo Briger, u svome izdanju iz 1909, stavlja st. 135—145 u zagradu, ali time ne rešava problem jer o atetiranju tih stihova ne može biti govora. Smatram da stihove 146—48 treba premestiti ispred 135—145, tim pre što se st. 149 odlično priključuje uz 145. Da se objasni kako je došlo do pogrešnog smeštanja ta tri stiha, dovoljno je uobičajeno mehaničko objašnjenje (redovi slučajno ispali pri prepisivanju, dodati ispod teksta ili sa strane, od idućeg prepisivača stavljeni na pogrešno mesto).

U vezi sa problemom transpozicije stihova pomenuću još dva slučaja. Jedan od njih je najteži problem proemija, st. 1, 44—49. Isti stihovi javljaju se i 2, 646—51, gde su potpuno uneseni u kontekst, dok u proemiju stilski iz njega ispadaju, a i idejna veza može samo veštački da se konstruiše; u svakom slučaju ostaju krnji. U tim stihovima se, bez veze sa prethodnima i sledećima, govori o potpunoj odvojenosti bogova od sveta i njihovu ničim nepokolebanom duševnom miru —

Omnis enim per se divum natura necessesst
 Immortali aevo suntma cum pace fruatur
 Semota ab nostris rebus seiunctaque longe.
 Nam privata dolore omni, privata periculis,
 Ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri,
 Nec bene promeritis capitur neque tangitur ira.

¹⁾ *Prolegomena* str. 162 s.

²⁾ Prol. str. 165 ss prema K. Bihneru, *Beobachtungen über Vers- und Gedankengang bei Lukrez*, 1936.

Tu je svakako bio na delu neki *interpolator philosophus*, možda čak *interpolator irrisor*, koji ih je preneo amo iz 2, 646—51. Izdavači, počevši sa Marulom, ili ih izostavljaju (Manro, Ernu, Petrovski) ili ih stavljaju u zagradu (Dils); u najnovije doba nalaze branióce kao Binjone, Fridlender, Regenbogen, Bejli — ali, kako ističe ovaj poslednji u komentaru, svaki ih brani sa drugom motivacijom. Od ovih, najinteresantnija bi bila Regenbogenova¹⁾ da je pesnik hteo njima naknadno da opravda svoju invokaciju Venere i da ih je zato preneo iz partije o Kibelu u drugoj knjizi, ali nije stigao da ih razradi i unese u kontekst. Međutim, u ovoj partiji Lukrecije svakako nije osećao ideoloških skrupula, jer je sam najbolje znao koliko je svoju Veneru — Prirodu upravo genijalno uneo u epikurovsku koncepciju; uz to, ona u krajnjoj tački potiče od Afrodite Empedokla, visoko cenjenog od svih epikurovaca, a naročito od samog Lukrecija²⁾. Kibelu je međutim trebalo pravdati, a Faetona (5, 396 ss) negirati. Najteži slučaj eventualnog premeštanja bili bi st. 5, 1344—46. Tu pesnik govori o tome kako su primitivni ljudi u ratovima upotrebljavali upola pripitomljene divlje životinje, koje bi zatim pobesnele u toku borbe, i dodaje, izrazivši prvo sumnju u ceo taj slučaj:

Et magis id possis factum contendere in omni,
In variis mundis varia ratione creatis,
Quam certo atque uno terrarum quolibet orbi.

Ove stihove su mnogi filolozi atetirali; Dils misli da je to *scidula*, beleška na listiću koji je pesnik odredio za drugo mesto. Tako misli i Hauzmen. Ali za koje mesto? Valjda za neko koje pesnik nije uspeo da izradi? Od izrađenih najbolje odgovara partiji 5, 525—33, gde je reč o pokretu nebeskih tela. Bejli je navedenim stihovima posvetio mnogo pažnje u svom komentaru. I on smatra da stihove 1344—46 treba najpre od

1) Lukrez, *Seine Gestalt in seinem Gedicht*, 1932, str. 69 ss.

2) Ja sam još u svojoj *Preplatonskoj Erotologiji*, 1932, str. 69, upozorila na vezu Lukrecijeve *Venus-Voluptas* sa Empedoklovom Ἀφροδίτη-Γηδοσύνη; sada vidim iz Bejljevih *Addenda* da o tome govori i Binjone u svojoj *Storia della letteratura latina* 2, 1945, identifikujući je kod Lukrecija sa epikurovskom Ἥδονή. Tim je čudnije što zadržava st. 44—49. Dakako, sam Binjone (*Riv. di filologia* 1919) i prema njemu P. Fridlender (*Hermes* 1932) žele da spasu te redove na ovom mestu time što traže idejnu vezu između njih i prethodnih stihova u samom pojmu *pax*; Fridlender čak ne priznaje da je išta ispalo između njih i st. 50. Njihovu argumentaciju p ima Bejli, ali sa p azninom između 49 i 50, i sa „suspensijom misli“ između 43 i 44. Oni se, između ostalog, pozivaju i na *capitulum* uz ovo mesto, τὸ πακάριον καὶ ἀρδαρῶν. Ali Venera proemija stvara sklad i mir svojim posebnim kosmičkim bićem, dovoljno istaknutim, a ne kao postulirano *metakosmičko* božanstvo; uz to, veza pomoću pojma *pax* je vrlo b'eda, a *capitulum* dokazuj samo da je interpolacija već postojala u poznoj antici — ako nije i on sam interpolisan.

svih brisati, ali ih u svom konzervativizmu ostavlja u tekstu, ma da ističe da su tu verovatno zalutali iz 525—33 iste knjige. Obično se pretpostavlja da ih je odande uneo ovamo neki interpolator; sasvim je moguće čak da je to bio neki *interpolator irrisor*, koji je, dakako, postao pomalo staromodan u današnjoj kritici Lukrecija. Naravno da je Hauzmenova pretpostavka (*Classical Review* 42, 122—23) da je to bio lično Ciceron danas van diskusije. Verovatno je taj interpolator vešto varirao st. 526—28 iste knjige. Ova pretpostavka je mnogo opravdanija nego postupak Bejlja koji, iz konzervativnosti kritičkog metoda, zbog nekoliko pogrešno smeštenih redi dolazi u iskušenje da ipak pokloni izvesno poverenje pobožnoj legendi koju iznosi Hijeronim o Lukrecijevu intermitirajućem ludilu, i tako da posumnja u zdravu pamet pisca jednog velikog savršeno lucidnog dela.

Toliko o premeštanjima stihova. I u samom tekstu Lukrecijevu ima još uvek očajnih mesta („cruces“) za koja će jednom valjda biti pronađen lek, ali zasada se čini dalek — na pr. 2, 41—43; 2, 462; 5, 312. Takva jedna *crux* bili su dosada za filologe i st. 3, 657—59, *very obscure and uncertain lines*, po Bejliju („la phrase est très embarrassée“ — Ernu. Reč je o tome da se životni osećaj nalazi u celom telu podjednako, tako da i odvojeni delovi još neko vreme žive; kao poslednji primer navode st. 657 ss zmiju :

Quin etiam tibi si, lingua vibrante, minanti
Serpentis cauda, procero corpore, *utrumque*
 Sit libitum in multas partes discidere ferro,
 Omnia iam sorsum cernes ancisa recenti
 Volnere tortari et terram conspargere tabo,
 Ipsam seque retro partem petere ore priorem,
 Volneris ardenti ut morsu premat icta dolore.

Ta rečenica, u kojoj u prva dva reda niz ablativâ *qualitatis* lebdi u vazduhu, jer treba da se odnose na posesivni genitiv, i u kojoj bi trebalo da je objekt zagonetno *utrumque* (sc. *serpentis*), bila je dosada predmet mnogih nagađanja ali ni jedne emendacije. Još Vejkfild tumačio je to *utrumque* kao *utramque partem*, a Hajnce i prema njemu Dils smatraju da *utrumque* treba vezati sa *partem* . . . *utramque* u st. 637 :

. . . si subito *medium* celeri praeciderit ictu
 vis aliqua ut sorsum *partem* secernat *utramque* . . .

Cela partija 640—57 bila bi prema njima pozniji umetak pesnikova, koji bi se mogao učiniti bezopasnim pomoću pomenute „suspenzije misli“. Slabo bi se Lukrecije proslavio kao pesnik da je često primenjivao tu suspenziju; sem toga, st. 637—38 savršeno su jasni: preseca se po sredini, te nastaju dva dela.

I sam Hajnce priznaje da niko ne bi razumeo *utrumque* kao *utramque partem*, ali dodaje da on to smatra objektivno tačnim. Lahman je primio Marulovu konjekturu *utrimque*, a Đusani i Briger čitaju *truncum* — što je samo donekle bolje, a uz to ostavlja fantastičnu sintaksu celine nepromenjenu. Međutim, sve ove teškoće mogu se otkloniti sa dva kratka poteza. St. 658, mesto :

serpentis cauda . . .

treba čitati :

serpens it cauda . . .

i tako se za prvi deo rečenice, bez ikakvih paleografskih teškoća, dobija normalan subjekt i predikat, a uz to imenica u padežu uz koji se dodaju ablativi. Teškoća sa *utrumque* otklonila bi se najbolje kad bi se čitalo *unumque*. Sintaktički, time dobijamo koordinovanu rečenicu, vezanu sa prethodnom pomoću sveze *que*, i savršeno jasno *unum*, koje je u konciznoj i snažnoj suprotnosti sa izrazom *in multas partes* odmah u idućem redu, takoreći u istom dahu. A svim ovim dobija se u celini prirodan, razumljiv i prevodljiv tekst.

Naoko, mnogo je manja i mnogo lakše odbranjiva koruptela u 5, 476 s, gde se suncu i mesecu pridaju živa tela :

. . . et tamen interutrasque ita sunt ut *corpora viva*
versent et partes ut mundi totius exstent.

Opšte je poznato da je pretstava o nebeskim telima kao živim bićima karakteristična za idealističke i poluidealističke pravce u antičkoj filosofiji, od Pitagore i Alkmajona iz Krotona preko Platona i Aristotela do Posejdonija i Cicerona, i da kulminuje u *Epinomidi* Filipa iz Opunta; a skoro svugde se kao posledica te pretstave javlja shvatanje nebeskih tela kao božanstava i naglašava se njihova večitost¹⁾. Svakako moramo zastati kad tu pretstavu nalazimo u najdoslednijem antičkom materijalizmu, Epikurovu. Lukrecije je, dakako, pesnik, i to veliki pesnik, ali on nije nikada žrtvovao doktrinu radi poezije. U istoj knjizi, str. 114 ss, a naročito 122—25, on ne samo što ironiše shvatanje koje nebeskim telima pripisuje božansku prirodu i večitost, nego ističe da su ona uzori materije lišene životnog pokreta i osećaja. Komentatori, Manro, Bejli, Petrovski,

¹⁾ Promena načina u drugoj kondicionalnoj rečenici psihološki je opravdana momentom potencijalnosti u glagolu *libet*, koji Lukrecije i inače rado stavlja u konjunktiv u kondicionalnim rečenicama, i kad je apodoza u indikativu, na pr. 3, 540. Bejli, koji navodi ovaj primer, *Prolog* str. 99 ss, dodaje i druge sa kombinacijom indikativa i konjunktiva u protazi i apodozi, i smatra da ima doduše nečeg čudljivog u Lukrecijevoj upotrebi vremena i načina, ali da u njegovo doba latinska praksa verovatno još nije ni bila do kraja stereotipovana.

pravdaju taj izraz time što Lukrecije i inače u pesničkoj figuri pominje život nebeskih tela; tako I, 1034:

... Vivant labentes aetheris ignes;

I, 231:

... Aether sidera pascit;

5, 538:

... Partibus aetheriis quibus insita vivit,

i. e. terra. Uz to, Lukrecije u istoj knjizi pominje *aeternam lampada mundi* (st. 403). Međutim, motivisanje poetskom metaforom može da važi za sva ova mesta, ali ne može za jedno, 5, 476. U ostalim mestima metafora prosto niče iz teksta, kao integrirajući deo pesničke ekspresije, i nema ideološkog značaja; zato ni za jedno od svih mesta sem za ovo komentatori nisu smatrali potrebnim da donose ikakvo opravdanje. Ernu je samo uz tekst ovog mesta primetio: *le poëte ici contredit le philosophe*¹⁾. U partijama oko I, 231 i I, 1034 reč je prvenstveno o neiscrpnosti materije koja uslovljava život našeg kosmosa, te partije su više svega vitalističke; 5, 538 (*quibus insita vivit*) odnose se na zemlju, koja je i inače izvor života; a st. 403 nalazi se u čisto pesničkoj partiji gde se na veličanstven način priča mit o Faetonu. U partiji oko 5, 476, međutim, iznosi se kako je nastao naš vidljivi kosmos mestimičnim zbijanjem i sléganjem težih atoma koji su istiskivali lakše, a ovi se dizali uvis; to je izazvalo razučivanje sveta i izdvajanje njegovih pojedinih delova. Ovde je dakle težište na tome kako su iz prvobitnog meteža spajanjem atoma nastali *pojedinačni* delovi kosmosa, i stoga smatram da bi st. 476 trebalo čitati:

... ut corpora priva
versent, et partes ut mundi totius exstent.

Paleografski to nije udaljeno — ali to ovde nije ni mnogo važno jer je koruptela potekla verovatno otuda što je već prepisivač arhetipa naših rukopisa nesvesno supstituisao običnije *viva* za ređe *priva*. — Uz to, malo ranije, st. 448, čitamo istu misao:

Sorsus item puri *secretique* aetheris ignes.

Kao što sam rekla, koruptela nije takva da se ne bi mogla otkomentarirati; ali sam trud komentatora oko nje govori o njenoj ideološkoj važnosti.

¹⁾ Clem. Al. *Protr.* 66: ὁ γὰρ τοι Κροταυνιάτης Ἀλκμαίων θεοὺς ὄπισθε τοῦ ἀστέρας εἶναι ἐπιφύχους v. i Ar. *de an.* I, 2, 405 a 29 s i Plat. *Legg.* 899 b — L. Rougier *L'origine astronomique de la croyance pythagoricienne en l'immortalité céleste des âmes*, 1933.

Genuine misli velikih antičkih pisaca nisu još sve osvojene ni u davno poznatim rukopisima, i njihovo postepeno osvajanje pratiće još za dugo široki rad filologa budućnosti: razumevanje antičkih ideologija u njihovoj bitnosti i mnogostručnosti, i njihove tesne veze sa poantičkim ideologijama.

Beograd.

A. Savić Rebac.

RÉSUMÉ

A. Savić Rebac: LUCRETIANA

Après avoir signalé les difficultés que le poème de Lucrèce continue toujours à poser à l'érudit occupé à en établir le texte, et après en avoir passé en courte revue les principales éditions modernes, l'auteur propose quelques émendations. En admettant en principe la possibilité de transposition de vers au cours de l'antiquité et du moyen âge, ASR propose la transposition des vers 146-49 avant 135, ce qui effacerait toute difficulté de transition et nous soustrairait à la nécessité de supposer chez L. une „suspension de pensée“. Cette proposition est illustrée par la place où se trouvent dans nos manuscrits les vers 1, 44-49 et 5, 1344-46, dont les premiers sont sans doute interpolés (ils se trouvent à leur place 2, 646-51) tandis que ceux de 5, 1344 sont peut-être transposés de 5, 525. — L'auteur présente son émendation pour les vers, 3, 657-8 (une *crux*) qu' il faut lire:

Quin etiam tibi si, lingua vibrante, minanti
Serpens it cauda, procero corpore, unumque
 Sit libitum in multas partes discidere ferro . . .

ce qui, par deux légers changements, rend la syntaxe de la phrase parfaitement naturelle et intelligible, et efface la difficulté insurmontable de l'*utrumque* des manuscrits. — À la fin, ASR propose de lire, 5, 476, au lieu de *corpora viva — corpora priva*. L. se gardait bien de changer quoi que ce soit à la doctrine, et quoi qu'il ait parlé à plusieurs reprises de la vie des astres, cette expression émane partout ailleurs du texte poétique lui-même, tandis que' ici elle a un aspect idéologique; pour cela même ce n'est qu'ici qu'elle a été discutée par les philologues, avec l'intention de la justifier — ce qui est rendu inutile par la précédente émendation.
